

El risc com a construcció conceptual: sobre l'ús i l'abús de les ciències socials en el discurs politicocriminal del dret penal del risc

JOSÉ MANUEL PAREDES CASTAÑÓN
Universitat de Lleó

11

1. EL «DRET PENAL DEL RISC» COM A DISCURS POLITICOCRIMINAL

És ben sabut que una de les característiques principals que es prediquen del dret penal modern de les societats occidentals (més) desenvolupades apunta que aquest dret és o —segons uns altres— ha de ser, un «dret penal del risc». S'afirma, en aquest sentit, que aquestes societats occidentals més desenvolupades són, entre altres coses, «societats del risc» (segons la coneguda descripció d'Ulrich Beck), caracteritzades per la proliferació de riscos derivats tant del progrés tecnològic com de la mateixa complexitat de l'organització social.¹ I que, en aquest context, el dret penal està irremeiablement abocat —ens agradi o no— a enfrontar-se amb aquest fenomen, amb la qual cosa es produeix una alteració de les seves característiques: bàsicament, no tant del seu contingut dogmàtic (principis limitadors bàsics, categories de la teoria del delictes, justificació i finalitats de les sancions, etc.) —que en principi roman inalterat, però sotmès a fortes tensions— com de la seva teleologia subjacent; de la política criminal, en definitiva, que es pretén portar a la pràctica a través (de certs sectors) del dret penal. Així, tant les reformes legislatives com les modificacions en els criteris d'aplicació del dret vigent constituïrien derivacions d'un discurs politicocriminal subjacent, aquest sí, netament transformat, a causa dels canvis en les circumstàncies i els valors socials.²

M'interessa destacar el fet que, en realitat, el fenomen de l'anomenat dret penal del risc té més relació amb la transformació del discurs politicocriminal que amb un canvi *in toto* del dret penal contemporani. Tot i que, naturalment, en sistemes normatius com els jurídicopenals que —ara ja d'una manera oberta— es con-

1. Beck 1998, p. 25 i seg.

2. *Vid.*, recentment, Mendoza Buergo 2001, p. 23 i seg., que resumeix l'estat de la qüestió; Martínez-Buján Pérez 2002, p. 395 i seg.; Gracia Martín 2003, *passim*.

ceben com teleològicament orientats, aquesta transformació de la teleologia subjacent hagi de comportar, quasi necessàriament, conseqüències transcendents en el sistema: en la seva aplicació (ja que la interpretació teleològica es veurà modificada) i també en el seu desenvolupament com a tal sistema normatiu (ja que l'índole de les normes que s'incorporaran al sistema també variarà). Això no obstant, crec que és important, amb tot, identificar el punt en què el funcionament del sistema penal canvia amb la introducció del pensament del «dret penal del risc». Ja que només així podrem intentar valorar la naturalesa d'aquests canvis.

Anomenem, doncs, dret penal del risc al model de dret penal sostingut (generalment, no com a model excloent, sinó com un conjunt d'elements que cal afegir al dret penal preexistent) per un discurs politicocriminal que propugna que un dels principals objectius del dret penal en les societats desenvolupades contemporànies ha de ser el control de les conseqüències perverses del mateix desenvolupament social; més concretament, dels riscos derivats del progrés tecnològic i dels riscos derivats de la creixent complexitat de l'estructura social (pluralisme, heterogeneïtat, fragmentació cultural i ideològica, especialització de subsistemes, etc.).³

En aquest sentit, des del punt de vista conceptual, el model del «dret penal del risc» pot ser reduït a dues figures prototípiques que a vegades apareixen combinades. D'una banda, a la figura del delictes de perill: perill, abstracte o concret, per a béns jurídics «clàssics» (vida, integritat corporal...), però creat d'una manera no clàssica; ans al contrari, a través d'accions amb intervenció tecnològica. Corresponen a aquest primer prototipus, per exemple, molts delictes relatius a l'ús de les biotecnologies, de l'energia nuclear, de les tecnologies químiques, a la fabricació d'aliments i medicaments, els delictes contra la seguretat del trànsit... però també els delictes contra el medi ambient o els delictes urbanístics.

Precisament, en casos com aquests últims (i en molts d'altres) apareix ja el segon dels prototipus als quals es redueix el model del «dret penal del risc». El dels béns jurídics, generalment concebuts com de titularitat supraindividual, definits de tal manera que en ells l'objecte de protecció del dret penal sembla ser una realitat social complexa, un fenomen macrosocial. Així, es parla, com a béns juridicopenalment protegits, de «l'estabilitat del sistema bancari», del «funcionament correcte del mercat», de la «protecció de la biodiversitat», de la «correcta ordenació del territori», de la «multiculturalitat», etc. Tots ells processos socials que, sens dubte, es caracteritzen per la seva complexitat: més exactament, pel fet que en ells la incidència de l'acció humana —aquella que el dret penal pot intentar motivar— no sembla tenir en absolut una naturalesa lineal, sinó que, al contrari, sembla que estigui subjecte a fenòmens complexos d'interacció i d'interferència de diversos factors, en el marc del sistema social i dels seus subsistemes.

Així doncs, un model (de discurs) politicocriminal d'un «dret penal del risc» és aquell que propugna que s'afegeixi al dret penal preexistent (i no, per tant, que els substitueixi) un catàleg de prohibicions penals referides a accions realitzades amb

3. Kindhäuser 1992, p. 227 i seg.

la intervenció tecnològica que puguin posar en perill els béns jurídics personals més clàssics, usualment anticipant la intervenció penal per mitjà de la tècnica dels delictes de perill (i això inclou els delictes de perill abstracte); i que s'afegeixi també un elenc de béns jurídics, quasi sempre supraindividuals, en els quals s'assumeixen com a objectes protegits pel dret penal les noves realitats socials derivades del procés de modernització en l'àmbit tecnològic (biotecnologies, medi ambient...), en l'econòmic (funcionament dels mercats de béns i de capitals...), en el social (immigració, multiculturalitat...), etc. Es fonamenta la necessitat d'aquesta addició en la finalitat d'adaptar el dret penal a les exigències dels processos de modernització social i globalització; als «nous reptes» que se li plantegen, en definitiva.

2. CRÍTQUES «EXTERNES» I CRÍTICA «INTERNA» (METODOLÒGICA) AL MODEL DEL «DRET PENAL DEL RISC»

Plantejades les coses en aquests termes, la discussió sobre el discurs politicocriminal del «dret penal del risc» se sol centrar sobre tres classes d'arguments: els relatius a l'exactitud de la descripció de la realitat social en què es basa, els referits a la compatibilitat del model amb els principis i categories bàsiques del dret penal (preexistent) i els arguments sobre la seva capacitat de realització pràctica. Això no obstant, com ja he apuntat en un altre moment,⁴ les crítiques habituals al discurs politicocriminal del «dret penal del risc», per bé que no són del tot errònies, resulten si més no lleugerament desenfocades, per excessives: tot i que es pot matisar l'abast de l'evolució de les societats occidentals més desenvolupades (en la qual s'inclou la idea de «societat del risc»), no es pot negar que l'evolució, en el nivell de les dades reals i en el de les mentalitats, existeix; tot i que existeixin supòsits en què el discurs del «dret penal del risc» pot entrar en contradicció amb principis normatius irrenunciables del dret penal, això no ha de ser sempre així; i, en definitiva, encara que sigui cert que les àrees d'interès del discurs del «dret penal del risc» solen ser —entre moltes altres— de les més complexes, això no sembla impedir la intervenció del dret penal en aquestes àrees, sinó que simplement el fa més car i una mica més delicat.

En definitiva, crec que el tipus de polèmica en què s'ha trobat immers fins ara el discurs del «dret penal del risc» —una polèmica sobre la mateixa raó de ser i el dret a existir d'aquest discurs— demostra progressivament la seva inanitat, en la mesura que el discurs es va acceptant socialment i políticament i, a més, sovint amb raons de pes. No m'interessa, per tant, continuar l'examen aquí d'aquesta línia de discussió (la de la polèmica radical —la polèmica des de fora— amb el model), que crec interessant principalment per a aquells qui, per raons polítiques, s'oposen a la intervenció estatal (i encara més a la intervenció coactiva per mitjà d'instruments penals) en determinades àrees de la vida social. En canvi, per als qui no compartim aquest plantejament polític, la resta de les raons «externes» que s'al·leguen —de viabilitat,

4. Paredes Castañón 2003a, p. 385-397.

de compatibilitat amb principis normatius bàsics— contra el model del «dret penal del risc», si són concebibles d'alguna manera (és a dir, com a límits que han d'imposar-se a la plasmació del discurs en el procés de creació i d'aplicació del dret positiu), en cap cas no poden resultar concloents en contra seva.

Més interessant em sembla, però, apuntar una altra línia d'anàlisi i debat crític sobre el discurs del «dret penal del risc», que considero imprescindible i potencialment molt fructífera per a la configuració d'una política criminal adequada per a les nostres societats. Em refereixo a la crítica metodològica («interna», per tant) —que es fa dels mètodes amb els quals poden i s'han d'identificar els objectes de la protecció jurídica— i juridicopenal. El cas que ara ens ocupa: el mètode pel qual poden i han d'identificar-se els «riscos», tecnològics o socials, als quals el dret penal hauria de donar la seva resposta preventiva.

3. EL RISC COM A OBJECTE DEL DISCURS

Aquí només és possible esbossar un programa d'investigació sobre el tema, que requereix un desenvolupament molt ampli. En qualsevol cas, la qüestió central és que en el model politicocriminal del «dret penal del risc» es pretén identificar, com a realitats sobre les quals el dret penal ha d'intervenir amb la seva coacció i capacitat de motivació i de prevenció, aquells processos d'interacció social amb una (relativa) complexitat superior, que, per raons tecnològiques o socials, són difícilment controlables per l'acció humana individual dels subjectes de la interacció, encara algunes o moltes d'elles concertades; de forma que es produeixen efectes socials «col·laterals», no desitjats i indesitjables. Les causes d'aquest fenomen poden ser diverses:

- En el cas de les accions amb intervenció tecnològica, «l'explosió d'ignorància» pel que fa a totes les conseqüències que pot comportar, que sol acompanyar l'ús precoç i aventurat de les tecnologies, habitual en la nostra societat.⁵
- I, en tots els casos (també en l'anterior), les dificultats ocasionades per l'efecte composició (allò que és vàlid per a una acció deixa de ser-ho per a una acumulació incontrolada de moltes), per la interacció estratègica (l'acumulació d'accions individuals decidides en funció de les accions dels altres pot ocasionar resultats que ningú no desitja), per la possibilitat d'externalitzar a tercers els costos de la pròpia acció i, també, per les dificultats que comporta l'acció col·lectiva (*free riders*, dificultat per arribar a consensos coherents —paradoxa d'Arrow—...)⁶.

5. Denninger 1993, p. 368-371.

6. Sobre tot això és inacabable la bibliografia en anàlisi econòmica del dret, teoria de l'elecció pública i economia del benestar: *vid.*, per a tots, Mueller 1984; Axelrod 1986; Maddala, Miller 1991, p. 537 i seg.

Sigui com sigui, ara no ens interessen tant les causes com el fet que el discurs del «dret penal del risc» es comprometí amb el pressupòsit metodològic que és possible identificar els processos d'interacció social especialment problemàtics des d'aquest punt de vista. I, encara més, que en ells, una vegada identificats, es poden preveure els cursos causals possibles, les possibles conseqüències perverses del procés. Ja que, de fet, solament sota aquesta condició el model políticocriminal proposat (preventiu) cobra sentit.

4. PROBLEMES METODOLÒGICS I POLÍTICS EN LA DEFINICIÓ, AVALUACIÓ I GESTIÓ DE RISCOS

I, tanmateix, en principi res no sembla més dubtós que aquests pressupòsits. Perquè, per tal de dur a terme aquesta identificació de processos d'interacció problemàtics i dels seus cursos causals —riscos— previsibles, cal tenir prèviament una construcció conceptual del risc a avaluar, uns criteris fonamentats d'avaluació i, finalment, criteris de gestió del risc (és a dir, de decisió sobre els criteris d'ordenació de riscos, sobre els riscos acceptables i inacceptables, sobre quins són els subjectes que han de participar en la decisió sobre el risc, sobre la imputació de responsabilitat, sobre la seva distribució...).

Doncs bé, en relació amb cada una d'aquestes tres condicions sorgeixen dificultats:

— En primer lloc, la mateixa idea de risc (en general i també la idea d'un determinat risc en particular) és fruit d'una construcció social. És a dir, fins i tot quan es basa en coneixements previs teòrics (sobre la probabilitat, la causalitat, etc.), la selecció d'algunes d'aquestes probabilitats o cursos causals com a rellevants i la seva definició com a «risc» està relacionada sempre amb les elaboracions culturals sobre allò que és bo i allò que és dolent, benèfic i luctuós, etc. De la mateixa manera, la vinculació que s'estableix entre el risc així definit i les possibilitats humanes d'acció (per evitar, reduir, gestionar el risc) no és quelcom natural, sinó que depèn de les categories socials i culturals relatives a la imputació de responsabilitat als subjectes per fets.⁷

Així, per exemple, què s'identifica com a risc en matèria de medi ambient depèn essencialment de les nostres concepcions sobre el risc en si mateix i d'allò que considerem bo i dolent, benèfic i luctuós en aquest àmbit. Només això pot explicar que, avui, comencem a considerar com a riscos fenòmens (la desaparició d'una espècie d'insecte o de rèptil, per exemple) que en el passat haurien estat considerats del tot irrelevants. I, de la mateixa manera, precisament perquè comencem a considerar que l'ésser humà té una responsabilitat específica de

7. Cfr. Douglas 1973, p. 129 i seg.; Douglas 1992, p. 3 i seg.; Douglas 1996, p. 43-56, 89-104, 141-154; Douglas, Wildavsky, 1983, *passim*.; Luhmann 1991, p. 11-16, 23-38, 41 i seg.; Rayner 1992, p. 83 i seg.

preservació de la biodiversitat per a les generacions futures (com a mínim, si no per raons més transcendents), vinculem aquest curs causal possible, definit com a risc, a les nostres accions i omissions en el present. De nou, la mateixa idea d'una responsabilitat per a les pròximes generacions o segles seria incomprendible en altres contextos històrics o culturals.

Ara bé, si això és així, si la identificació dels riscos i la seva vinculació a projectes d'acció humana (als quals s'imputa la responsabilitat) no és susceptible de prova científica (prova tan sols admissible —i amb objeccions— quan es tracta d'establir la probabilitat que els esdeveniments succeeixin, però no respecte a la seva qualificació a efectes pràctics), sinó que depèn de categories culturals de concepció, de valoració i d'imputació,⁸ aleshores això vol dir que aquestes qüestions estaran necessàriament subjectes a les constriccions pròpies dels processos de constitució dels continguts de la cultura. Després veurem les implicacions que això comporta.

— En segon lloc, els criteris d'avaluació dels riscos tampoc no estan exempts de problemes. Des del punt de vista teòric, el risc es pot definir a partir de dos elements, dany i probabilitat ($R = D \times P$).⁹ Tanmateix, com és obvi, aquesta definició depèn fonamentalment de la possibilitat de determinar adequadament aquests dos valors. I passa que en tots dos casos s'han presentat dificultats veritablement difícils de superar per aconseguir aquesta determinació. Així, en primer lloc, pel que fa a la valoració del dany, no és possible realitzar-la des d'una posició purament abstracta ni asèptica en cap cas. Al contrari, la determinació de la magnitud del dany esperat depèn bàsicament de factors de caràcter axiològic i polític. D'una banda, dependrà de les escales de valors que s'assumeixin com a determinants (què és més important en les conductes contaminants, l'afectació a l'ecosistema natural o la pertorbació de la vida humana normal, la pèrdua de mort d'animals o plantes o els efectes més duradors sobre el funcionament de l'ecosistema?). I, de l'altra, dependrà de a qui s'atorgui la facultat de dur a terme aquesta definició.¹⁰

A més, quant a la determinació de la probabilitat, s'han comprovat dos fenòmens dignes de consideració. En primer lloc, s'ha constatat la dificultat per establir de manera prou fonamentada un mesurament de la probabilitat, atès l'elevat grau d'infradeterminació que les dades empíriques ocasionen: fins i tot en condicions cognoscitives ideals, per a tot conjunt de dades empíriques concretes sempre

8. Es pot, en efecte, intentar provar científicament l'existència d'una relació de causalitat entre esdeveniments, a partir de lleis explicatives que connectin ambdues classes amb seguretat ($E1 \rightarrow E2$). I també és possible argumentar sobre la probabilitat d'una determinada classe d'esdeveniments, sobre la base de patrons estadísticament elaborats de probabilitats (tot i que amb això encara no es pot garantir que en el cas particular la probabilitat es realitzi): *vid.* sobre tot això, Paredes Castañón 1995, p. 57 i seg. Tanmateix, decidir si la probabilitat de producció d'un determinat esdeveniment s'ha de percebre com un risc (o més aviat com una oportunitat, o com quelcom intranscendent) i decidir si d'entre els esdeveniments que puguin —segurament o probable— causar-lo és rellevant o no alguna acció humana, res de tot això es pot establir científicament, sinó que se suporta en bases conceptuals d'índole merament cultural.

9. López Cerezo, Luján 2000, p. 66. *Cfr.* també Kaplan; Garrick 1997, p. 91 i seg.

10. Shrader-Frechette 1983, p. 37 i seg., 138 i seg.; Shrader-Frechette 1991, p. 53-65; Jasanoff 1991; Palmund 1992; Renn 1992; Leiss, Chociolko 1994; López Cerezo; Luján 2000, p. 72-76, 135 i seg.

és possible trobar una explicació alternativa que les satisfaci (en el nostre cas, una probabilitat diferent, atribuïda a una combinació diferent de factors —suposadament— causants), de manera que no és possible establir a priori —és a dir, abans de la seva eventual falsació— la seva autèntica validesa;¹¹ i això, a més, s'agreuja des del moment en què moltes avaluacions de probabilitat no ocorren en condicions ideals, sinó més aviat en situació d'incertesa, ignorància o pura indeterminació.¹² El segon fenomen, que agreuja el que acabem d'esmentar, és el de les desviacions cognitives: en la investigació sobre la percepció, personal i social, del risc s'ha comprovat que els éssers humans no perceben efectivament el risc únicament en termes de probabilitat «objectiva» (si és que, com hem vist, tal cosa pot existir), sinó que hi intervenen una pluralitat de característiques heterogènies, com la voluntarietat de l'assumpció del risc, el grau de control percebut, la familiaritat amb el risc, la proximitat en el temps, la proximitat en l'espai, la capacitat de solució, l'aparença més o menys catastròfica del possible resultat, etc.¹³ Així, les conclusions finals sobre el total de risc són sempre molt més subjectives del que es podria esperar en principi.

Novament, per tant, la conclusió ha de ser que el procés de definició dels riscos, no sols en termes qualitatius, sinó també des del punt de vista quantitatiu, del seu mesurament, es realitza en un context d'interacció social, en el qual no és possible recórrer (únicament) a dades científicament comprovades.

— Finalment, pel que fa als criteris de gestió de riscos (és a dir, als criteris per determinar les opcions d'intervenció —aquí, jurídicopenals— en el curs causal potencialment arriscat), per no ser reiteratiu, tan sols paga la pena destacar que les decisions sobre la gestió de riscos estan subjectes a les mateixes dificultats que se suporten en qualsevol decisió adoptada:

- a) en condicions d'incertesa, si no de total ignorància (quasi mai no és possible determinar exactament les conseqüències d'adoptar un o uns altres cursos d'acció en relació amb un risc);¹⁴
- b) adoptada per mitjà de decisió col·lectiva (amb tots els problemes que això suposa per establir escales de valoració coherents i generalment acceptables quant a les opcions d'acció);¹⁵
- c) en condicions d'interacció estratègica.¹⁶ I totes aquestes restriccions limiten, sens dubte, les possibilitats de dur a terme una determinació no problemàtica de les opcions de gestió de riscos.¹⁷

11. López Cerezo, Luján 2000, p. 101-102. *Vid.* també Shrader-Frechette 1985; Wilson, Shlyakhter 1991.

12. López Cerezo, Luján 2000, p. 100-107.

13. Kasperson, Kasperson 1991; Shrader-Frechette 1991, p. 77 i seg.; Slovic 1991; Slovic 1992; Slovic 1997; Freudenburg 1992; Palmlund 1992; Jüngermann, Slovic 1997; Kasperson 1992; López Cerezo, Luján 2000, p. 69-72.

14. Giere 1991; Resnik 1998, p. 47 i seg.

15. Resnik 1998, p. 293 i seg.

16. Luce, Raiffa 1957; Resnik 1998, p. 203 i seg.

17. *Vid.* Von Winterfeldt 1992; Leiss, Chociolko 1994, p. 197 i seg.

5. EPISTEMOLOGIA DELS CONCEPTES TEÒRICS DE LES CIÈNCIES SOCIALS

Tot el que s'ha exposat abans posa de manifest que, en contra del que de vegades es pretén, la translació de descripcions i conclusions pròpies de les ciències socials al discurs politicocriminal no està mancada de dificultats importants. En aquest sentit, em sembla obvi que el discurs del «dret penal del risc» peca d'una palpable ingenuïtat metodològica i epistemològica, ja que en aquest discurs se suposa que és possible elaborar un model politicocriminal *directament* sobre la base d'aquestes descripcions i conclusions (societat del risc, riscos, avaluació de riscos, gestió de riscos...), sense necessitat d'entrar a analitzar-les críticament. Considero, per tant, que en la mesura que el model del «dret penal del risc» pugui entrar en consideració, per assenyalar canvis que són necessaris en la política criminal de les societats occidentals més desenvolupades (l'adaptació a certes característiques de la seva evolució), cal advocar per un refinament metodològic, que permeti considerar les dificultats tot just esmentades.

El que passa, al contrari del que des d'una actitud epistemològica ingènua es podria suposar, és que les descripcions i conclusions pròpies de les ciències socials, quan van més enllà de la presentació i/o sistematització de dades empíriques i contenen a més —o sobretot— generalitzacions, prediccions o abstraccions, depenen de manera essencial del marc teòric en què s'insereixen. Això ho podem comprovar fàcilment si comparem el tractament que s'atorga a un mateix fenomen —la desviació social, per exemple— des de visions teòriques diferents (l'estructural funcionalista —Parsons— i la conflictualista —sociologia crítica—, per exemple) de la societat, en sociologia.¹⁸

I succeeix també que aquest marc teòric quasi sempre s'elabora a partir de conceptes que no tenen en si mateixos fonament científic (en l'estricta sentit de la paraula: la definició dels quals no es basa en evidència empírica i, encara menys, en deduccions lògiques o matemàtiques),¹⁹ encara que es facin servir com a construccions teòriques, per la seva utilitat per sintetitzar idees... I també per a relacionar el camp teòric en qüestió amb la resta de l'univers del discurs.²⁰ Així, i seguint

18. Podríem revisar molts més exemples: les discrepàncies entre els conceptes neoclàssic i marxista del valor en teoria econòmica, la polèmica en psicologia entre conductisme i cognitivisme respecte a l'aprenentatge, etc.

19. He d'insistir en el fet que negar caràcter científic a aquests conceptes vol dir, simplement, negar que tinguin el suport —lògic, matemàtic o empíric— que haurien de tenir per ser-ho. I res més. No vol dir, per tant, que siguin conceptes «de segona». Ans al contrari, sembla clar que la praxi humana i la interacció social no són possibles sense la utilització de conceptes no científics i que aquests poden estar sotmesos a un grau de rigor teòric considerable (Lévi-Strauss 1964; Lévi-Strauss 1987, p. 229-252). En tot cas, és interessant comprendre la seva vertadera naturalesa, de construccions culturals (Geertz 1994, p. 93 i seg.), per evitar falsejaments en l'argumentació que els utilitza: precisament, per evitar falsejaments pseudocientífics, en els quals es pressuposi, falsament, que un determinat concepte teòric —de risc, per exemple— té un suport empíric que en realitat no té (o tan sols té de forma mediata).

20. Prescindiré aquí de la pregunta prèvia —molt suggestiva, però— sobre què és allò que queda desplaçat quan un determinat univers del discurs es constitueix: un univers de causes i efectes, d'agència humana i responsabilitat, de dominació de la naturalesa, de separació entre naturalesa i societat..., per exemple. Prescindiré, per tant, de les possibilitats existents de desmantellament d'aquest univers,

amb l'exemple anterior, conceptes com els de sistema social, funció social, integració social, desviació social, etc. sintetitzen diverses teories sobre el funcionament de la societat que sosté el funcionalisme. Però, alhora, permeten vincular la teoria social funcionalista amb categories més generals de l'univers del discurs de la nostra cultura:²¹ idees com les d'una teleologia subjacent a la realitat i al funcionament de la societat, la racionalitat d'allò real (i de la realitat social), l'existència de normes de conducta i de conductes normals, l'explicació causal de les conductes humanes, etc.

Això, en definitiva, vol dir que els conceptes sobre els quals es construeixen les teories de les ciències socials no són de fet conceptes científics, sinó més aviat termes amb un significat que tan sols es pot establir per mitjà d'un procés —més o menys intens, segons els casos— d'interpretació. Això, òbviament, no passa amb els conceptes científics: en física, per definir el terme *velocitat* no necessitem cap interpretació, sinó que en tenim prou de conèixer les definicions dels termes *espai* i *temps*. Termes que també es defineixen d'acord amb altres magnituds empíricament verificables. D'aquesta manera, només en els seus primers postulats —en cosmologia— els conceptes de la física deixen de ser científics, per esdevenir «teòrics» i culturals en un sentit semblant al dels conceptes teòrics de les ciències socials.²² Així doncs, fins i tot quan s'afirma que entre la física i les ciències socials hi ha tan sols una diferència de grau, ja que en última instància també la física requereix termes purament teòrics, culturals, haurem de reconèixer que es tracta d'una diferència de grau molt, molt àmplia.

Interpretar un terme significa atribuir-li significat. Però, a diferència del procés d'atribució de significat als termes científics (que es defineixen d'acord amb els

tasca imprescindible per a la seva crítica (política) però que, en el tipus d'anàlisi que estem fent ara, en la qual les categories bàsiques tot just indicades apareixen com a donades, es pot deixar de banda. Em limitaré, per tant, a destacar la relativitat i la polisèmia del significat d'aquestes categories (que aquí no es qüestionen).

21. Naturalment, es podria parlar molt sobre el concepte propi de cultura, també aquest culturalment construït. Malgrat que la qüestió en si excedeix les pretensions d'aquestes pàgines, sí cal assenyalar que sota el terme cultura s'engloben alhora una estructura (dotada de funcionalitat ordenadora: Lorite Mena 1998) i un procés; és a dir, una xarxa de significacions (Geertz 1996, p. 19 i seg.) i una praxi (material, però amb conseqüències necessàriament simbòliques també: Williams 2000, p. 91-92) que, simultàniament, constitueix i reconstrueix aquestes significacions (Baumann 2002, p. 203 i seg.). Això vol dir que allò que —aquí, els conceptes teòrics de les ciències socials— s'acull a l'estructura, a la xarxa de significacions preexistents, alhora contribueix a consolidar-la, o bé a alterar-la. Així, en el nostre exemple, el discurs sociològic funcionalista es basa, com s'assenyala en el text, en els conceptes preexistents de teleologia, de racionalitat, de causalitat, etc.; però també els consolida enfront de visions alternatives d'allò social i els desfigura (de la teleologia i la racionalitat idealistes es passa a unes estrictament positivistes, de la normalitat moral es passa a la normalitat sistèmica...). En tot cas, en l'àrea d'anàlisi que a nosaltres ens interessa aquí (en el qual es pren per objecte únicament un interval temporal molt limitat: un moment —mesos, alguns anys com a molt— de discussió politicocriminal) podem prescindir d'aquesta doble naturalesa, estàtica i dinàmica, de la cultura i prendre en consideració només el primer aspecte: en un moment en concret, la cultura opera com a context que condiciona de forma determinant el significat dels conceptes teòrics de les ciències socials.

22. Segurament això podria matisar-se en certa mesura, en vista dels resultats de l'epistemologia i de la història de la ciència: *vid.*, fonamentalment, Kuhn 2000. En tot cas, als nostres efectes, és vàlida com a afirmació general, almenys per als períodes de ciència natural «normal» (que són la majoria).

continguts de lleis o teories científiques, que es fonamenten en bases empíriques i matemàtiques), l'atribució de significat a través de la interpretació es realitza sempre, essencialment, d'acord amb la configuració preexistent de l'univers (semàntic) del discurs (del discurs preexistent en la societat, en la cultura en la qual es realitza la teorització social)²³ i s'ubica el significat del terme dins d'aquest univers a partir de la seva relació amb ell (és a dir, utilitzant la transtextualitat).²⁴

Amb això no es vol dir que l'elaboració dels conceptes de les ciències socials estigui totalment determinada pel discurs preexistent i que estigui mancada, per tant, de creativitat: és obvi, al contrari, que l'interpret hi afegeix aportacions consistents bàsicament a rearticular, a recombinar els codis i discursos preexistents (a vegades, introduint elements d'un codi en un altre o suprimint-los).²⁵ Així, Parsons pren la teoria de l'acció de Weber i la reubica en un altre context, en un altre discurs; o pren les tesis de Durkheim sobre la integració social i fa el mateix. En qualsevol cas, la seva tasca és rearticular i reestructurar discursos preexistents i generar així nous discursos. I, en aquesta mesura, la seva tasca interpretativa resulta sempre dependent —amb més o menys grau— d'aquests discursos preexistents.

Els conceptes teòrics de les ciències socials són, doncs, extremadament dependents de categories culturals: és a dir, de la distribució de significats i de la seva interrelació, que apareixen en el discurs culturalment acceptat, com una forma d'estructurar la intel·lecció de la realitat percebuda i l'atribució de significat a aquesta realitat (en la seva qualitat de signe²⁶ dins d'un espai i un temps socialment construïts).²⁷ I, així, aquests conceptes estan també subjectes a tots els fenòmens semàntics que aquestes categories solen experimentar. En concret, dos d'aquests fenòmens són especialment rellevants des del nostre punt de vista:

— El primer és l'etnocentrisme («culturocentrisme» seria una expressió més pròpia). Consisteix en l'assignació de significats als termes considerant, a aquest efecte, com a criteri dominant, la preservació de la coherència semàntica del discurs (cultural) en el qual es realitza el procés d'assignació de significats.²⁸ Aquesta regla de preservació de la coherència implica tres conseqüències. En primer lloc, la prohibició de les assignacions de significats que resultin contradictòries entre si en el marc del mateix discurs (exemple: si la cultura en què es basa el funcionalisme privilegia idees com les de funcionalitat o integració, aleshores

23. Sobre el rerefons filosòfic d'aquesta concepció, *cf.* Berger, Luckmann 1968; Castoriadis 1975, p. 171 i seg.; Searle 1997, p. 21-158. I sobre l'aspecte metodològic, sobre com es determinen quins són aquests discursos, *vid.*, per a tots, Gray 2003.

24. Sobre el concepte de transtextualitat, *vid.* Genette 1989.

25. Groupe 1987, p. 91-95; Groupe 2002.

26. Barthes 1997.

27. Parmentier 1994, p. 99 i seg.; Abril 1997, p. 35-72 (i, en especial, sobre el caràcter massificat de l'espai-temps social, p. 141 i seg.); Danesi, Perron 1999, p. 290 i seg.; Cuesta 2000, p. 268 i seg.; Van Dijk 2000.

28. *Vid.* Condor, Antaki 2000, p. 466-483; Graesser, Gernsbacher, Goldman 2000, p. 426-443; Palmer 2000, p. 71 i seg., 205 i seg.

conceptes com els de dialèctica —la duplicitat de valoració dels fenòmens socials— estan totalment fora de lloc). En segon lloc, cap espai de significat rellevant no pot mancar d'un terme assignat, de manera que els termes es poden revestir a vegades de significats poc concrets, atesa la necessitat de cobrir amb ells el conjunt de l'univers del discurs (rellevant): així, per exemple, termes com «integració social» tenen en el discurs funcionalista una atribució de significat prou difusa com per cobrir una àmplia varietat de supòsits força dispars. Finalment, en tercer lloc, la dificultat per inserir determinats significats en el discurs, per comptabilitzar-los amb els que ja té integrats, fa que aquests resultin exclosos. D'aquesta manera, cada discurs esdevé «cec» davant de certs significats, que no és capaç d'admetre: seguint amb el nostre exemple, el discurs estructural funcionalista difícilment admet significats referits a la diversitat d'interessos, a la fragmentació i al conflicte que afecten la societat. Tot això amb la finalitat de preservar la coherència del discurs i d'evitar qüestionar-lo.

— El segon fenomen és l'ideologització. Podem parlar en sentit estricte (ja que, com és sabut, el concepte d'ideologia s'utilitza en els sentits més diversos) d'ideologització quan s'atribueix un significat als conceptes de tal índole de manera que es contribueix a la construcció d'un univers del discurs coherent, però notablement imaginari i que objectivament compleix funcions d'ocultació: és a dir, no només un discurs incompatible amb les dades reals (les dades de la ciència), sinó un que, a més, en proporcionar una descripció alternativa i coherent de la realitat, amaga i substitueix la seva descripció real.²⁹ Així, per exemple, jo diria que una part substancial del discurs de la microeconomia neoclàssica (el discurs sobre l'agent econòmic plenament racional i sense cap restricció en la seva capacitat de decisió) constitueix, en aquest sentit, un discurs ideologitzat, com demostren les investigacions econòmiques més recents.

— Tots dos fenòmens poden ocórrer tant per raons merament semàntiques i culturals (preservar la coherència semàntica, inserir en el discurs dades que no hi encaixen), però també per raons polítiques (en termes del discurs: per raons d'índole pragmàtica, de les condicions en les quals es realitza la seva enunciació). En aquest segon cas, es tracta que un determinat sector de la comunitat de parlants monopolitza de fet el poder d'assignació de significats, de manera que el discurs així construït solament representa la concepció —a vegades també els interessos, però no sempre— dels grups socials dominants del discurs. Aquest fenomen, en una societat (comunitat de parlants) desigual, és primer la norma que l'excepció, tot i que òbviament admet diversos graus, des del pur monopoli fins a la simple desigualtat, major o menor, en l'accés als processos d'assignació de significats (o, en l'extrem ideal, a la total igualtat). I, aleshores, juntament amb els

29. S'explorin més a fons els aspectes cognitius i els discursius del concepte d'ideologia a Van Dijk 1999, p. 71-75, 90-105, 143-144, 328-344. Prescindeixo aquí de l'explicació sociopolítica de l'existència d'ideologies, en l'estructura desigual i conflictiva de la societat, com també de les seves funcions socials: sobre tot això, *vid.* Althusser 1980; Larrain 1984; Van Dijk 1999, p. 175 i seg.

fenòmens merament semàntics acabats d'enumerar, sorgirà un últim problema, aquest de tipus polític: la carència de (plena) representativitat —respecte de la comunitat de parlants— del discurs que apareix.³⁰ Així, les investigacions de la teoria crítica i dels estudis culturals han posat de manifest que molts cops determinats conceptes teòrics i determinats discursos de les ciències socials pequen d'aquesta manca de representativitat, en la mesura que tan sols certs sectors de la població —usualment, els més poderosos— tenen accés a la configuració del discurs, o el tenen d'una manera privilegiada: i es generen així discursos desviats des d'una perspectiva de classe, de raça, de gènere, etc.³¹

6. EL RISC COM A CONCEPTE TEÒRIC

Tots els fenòmens i problemes, semàntics i pragmàtics (polítics), que s'acaben d'exposar i que afecten l'elaboració dels conceptes teòrics de les ciències socials posseeixen una pertinença també per tractar les dificultats que hi ha, com abans s'ha indicat, per utilitzar els conceptes propis del discurs del «dret penal del risc». En efecte, les qüestions relatives a la construcció del propi concepte d'un risc, els criteris per a la seva avaluació i els relatius a la seva gestió —i, per tant, a les alternatives d'acció per afrontar-lo— no són qüestions que es puguin solucionar al marge de les amenaces d'etnocentrisme, ideologització i manca de representativitat que abans hem esmentat. Un sol exemple, referit al cas del medi ambient, serà suficient per posar-ho de manifest:

— Com és sabut, per dur a terme la construcció del mateix concepte de risc per al medi ambient se sostenen molts enfocaments possibles: des de l'enfocament —eminentment antropocèntric i, a més, socialment conformista— del «desenvolupament sostenible» fins a l'enfocament, a l'altre extrem, de «l'ecologia profunda» (en el qual és el cosmos el que cal protegir, no l'espècie humana, ni les generacions futures, ni les espècies, ni...), passant per moltes possibilitats intermèdies (per no parlar de possibilitats que no es tenen en compte en la nostra cultura, però sí en d'altres). En sentit similar, per avaluar el risc, no només la definició que se n'hagi fet, sinó també el fet de partir d'un major o menor grau d'avversió al risc, com també de perspectives teòriques diferents sobre la incidència de l'acció humana en els ecosistemes (i de la valoració que això mereix), seran determinants per obtenir diferents conclusions. A l'últim, quant a la gestió del risc, les possibilitats d'intervenció —aquí, jurídiques i juridicopenals— són òbviament diferents segons si s'adopten determinats punts de vista sobre l'eficàcia de la intervenció coactiva (polèmica entre posicions reguladores i partidaris de la negociació de drets en el mercat, valoració

30. *Vid.* Van Dijk, Ting-Toomey, Smigherman, Troutman 2000, p. 213-230, 241-255; West, Lazar, Kramarae 2000.

31. Sobre les bases metodològiques de l'enfocament, *vid.* Landowski 1999; Muñoz 1999; Fairclough, Wodak 2000, p. 387-399; González de Àvila 2002, tots amb referències ulteriors.

que mereixen els costos de transacció, pronòstic sobre el comportament estratègic dels agents davant la intervenció jurídica...), sobre els drets que no poden ser afectats en cap cas per la coacció estatal, etc.

— En cada una d'aquestes qüestions, les possibilitats d'etnocentrisme, d'ideologització o de manca de representativitat del discurs politicocriminal que en deriven hi són sempre presents. Existeix etnocentrisme, per exemple, quan, en el context d'un discurs excloentment humanista, es rebutja la possibilitat d'argumentar sobre els drets dels animals o la responsabilitat amb el planeta. Existeix ideologització quan en la teoria del «desenvolupament sostenible» s'intenten ignorar les inevitables conseqüències del model de desenvolupament capitalista per al medi ambient. I hi ha manca de representativitat quan tan sols es consideren els arguments més o menys «ecologistes» de les classes mitjanes urbanes (dels barons, realment) i no els dels pagesos, els treballadors industrials o les dones (o, en l'àmbit mundial, els de les ètnies indígenes de l'Amazònia). (Cal observar el que dic exactament: que aquests problemes existeixen quan determinats arguments no poden accedir a la discussió politicocriminal perquè es bloquegen, per raons semàntiques o polítiques. No dic, naturalment, que aquests arguments hagin de ser vàlids). I per tot això, la discussió politicocriminal sobre els delictes contra el medi ambient —que el discurs del «dret penal del risc» ha promogut— se centra, finalment, en determinats aspectes i no en uns altres. Així, fins i tot en els models de dret penal mediambiental més elaborats, les conductes que se seleccionen com a delictes són molt poques (bàsicament, vessaments) i queden fora de consideració moltes altres possibilitats, que ni tan sols es tenen en compte (assenyalo algunes d'aquestes possibilitats com a exemples: producció de determinats productes, utilització de determinats fertilitzants, organismes genèticament modificats, tracte als animals i les plantes, alteració de paisatges, alteració de formes de vida tradicionals, processos d'industrialització agrària, processos de desforestació, actuacions sobre les aigües...).

Podríem trobar molts més exemples d'aquests fenòmens en la discussió politicocriminal sobre el model del «dret penal del risc»: en dret penal econòmic, en el tractament juridicopenal del racisme, de la multiculturalitat o dels riscos tecnològics. En qualsevol cas, crec que n'hi ha prou amb el que s'ha dit per justificar la meua tesi que el model del «dret penal del risc», més que cap altra cosa, peca de monològista, de no ser sensible a la pluralitat d'enfocaments que, en fenòmens socials nous —o que es perceben com a nous— com els que pretén afrontar, inevitablement i afortunadament existeixen.

7. CONCLUSIÓ: CAP A UN PROCEDIMENT OBERT I PARTICIPATIU PER A LA DEFINICIÓ, AVALUACIÓ I GESTIÓ DE RISCOS

En conclusió, el discurs del «dret penal del risc», en qualitat de discurs politicocriminal que pretén proporcionar un model per al tractament jurídic i juridicopenal de certs fenòmens socials nous, propis de les societats occidentals més desenvolupades, constitueix, al meu entendre, una aportació valuosa a la discus-

sió politicocriminal actual, en la mesura que crida l'atenció sobre la necessitat d'afrontar nous desafiaments. A banda d'això, és evident que aquest model ha de ser sotmès a matisacions i a limitacions significatives quant a la seva compatibilitat amb els principis normatius bàsics del dret penal i pel que fa a les condicions per a la seva eficàcia. A més, no crec que hi hagi motius per rebutjar-lo de manera radical per cap d'aquestes raons, perquè adaptar-lo a aquestes condicions és perfectament possible. En canvi, és més preocupant la seva naturalesa excessivament monològista, que el fa partir d'uns pressupòsits (de tipus marcadament tecnocràtic, diria jo) que, sens dubte, mereixen molta més discussió.

Per tant, a parer meu és necessari, no destruir el discurs del «dret penal del risc», sinó (a part de dotar-lo de límits, d'acord amb les exigències dels principis normatius del dret penal, i dissenyar una estratègia que en garanteixi la viabilitat pràctica) democratitzar-lo: és a dir, obrir-lo a la diversitat de cultures, d'idees i de discursos que, en els temes que tracta el model, existeixen de fet en les nostres societats.³²⁻³³ Si és així, hi haurà conseqüències també per a la forma que adopti la discussió politicocriminal. Ja que, en efecte, la discussió estarà mediatitzada de manera substancial pel procediment adoptat per dur-la a terme: és a dir, per la selecció dels subjectes participants, els punts de l'agenda, els mètodes de discussió, etc. Així doncs, la qüestió procedimental, política, esdevé aquí també essencial.

Precisament, el desenvolupament dels criteris per a aquesta obertura del model constitueix, al meu parer, el programa d'investigació en política criminal que abans anunciava i que aquí simplement s'ha esbossat.³⁴

BIBLIOGRAFIA CITADA

- ABRIL, Gonzalo. *Teoría general de la información*. Madrid: Cátedra, 1997.
 ALTHUSSER, Louis. *Posiciones* (trad. N. Garreta). Barcelona: Anagrama, 1980.

32. Sobre la qüestió de la interculturalitat existeix ja una important bibliografia que segurament ha de resultar pertinent per al desenvolupament del programa d'investigació que en el text he intentat exposar: *cfr.*, per tots, Hernández Sacristán 1999; Rodrigo Alsina 1999; González R. Arnaiz 2002.

33. Des del punt de vista normatiu (polític), això es justifica en la idea que, en una societat oberta, la «veritat» (allò que s'assumeix socialment com a tal) ha de ser el resultat d'un combat: precisament, d'un combat entre concepcions diferents sobre el que és veritat, ja que no hi pot haver —ni cal!— un únic discurs sobre això (Rorty 1991, p. 70-87).

34. Permeteu-me concloure la ponència amb una acotació autoreferencial: a Paredes Castañón 2003b, m'he ocupat, precisament, de les possibilitats que presenten la teoria sociològica de sistemes i el concepte de risc de desestabilització del sistema social a l'hora de dotar de contingut la idea —notòriament difusa— que els béns jurídicopenalment protegibles han de ser «especialment rellevants». En el moment d'elaborar l'esmentat treball, jo era conscient que estava deixant de banda un element capital per a la meua construcció, que era el de la crítica del mateix discurs de la teoria sociològica de sistemes, crítica necessària si volia defugir el caràcter innegablement tecnocràtic —i monològista— amb el qual aquesta ha estat elaborada. Doncs bé, es pot considerar tot el que he estat discutint en aquest treball com aquest complement —aquella autocrítica— que faltava en el meu anterior treball, ja que les mateixes advertències que aquí s'han fet en relació amb el model del «dret penal del risc» són igualment vàlides per a aquell altre discurs. I, igualment, el programa d'investigació esbossat hauria de tenir efectes sobre tots dos.

- AXELROD, Robert. *La evolución de la cooperación* (trad. L. Bou). Madrid: Alianza Editorial, 1986.
- BARTHES, Roland. *La aventura semiológica* (trad. R. Alcalde). Barcelona: Paidós, 1997.
- BAUMANN, Zygmunt. *La cultura como praxis* (trad. A. Roca Álvarez). Barcelona: Paidós, 2002.
- BECK, Ulrich. *La sociedad del riesgo* (trad. J. Navarro; D. Jiménez; M. R. Borrás). Barcelona: Paidós, 1998.
- BERGER, Peter L.; LUCKMANN, Thomas. *La construcción social de la realidad* (trad. S. Zuleta). Buenos Aires: Amorrortu, 1968.
- CASTORIADIS, Cornelius. *L'institution imaginaire de la société*. París: Éditions du Seuil, 1975.
- CONDOR, Susan; ANTAKI, Charles. «Cognición social y discurso» (trad. E. Maiuolo). A: VAN DIJK, Teun (comp.). *El discurso como estructura y proceso*. Barcelona: Gedisa, p. 453 i seg.
- CUESTA, Ubaldo. *Psicología social de la comunicación*, Madrid: Cátedra, 2000.
- DANESI, Marcel; PERRON, Paul. *Analyzing cultures*. Bloomington; Indianapolis: Indiana University Press, 1999.
- DENNINGER, Erhard. «Racionalidad tecnológica, responsabilidad ética y derecho postmoderno». *Doxa*, 14, 1993, p. 359 i seg.
- DOUGLAS, Mary. *Pureza y peligro* (trad. E. Simons). Madrid: Siglo XXI, 1973.
- DOUGLAS, Mary. *Risk and Blame*. Londres; Nova York: Routledge, 1992.
- DOUGLAS, Mary. *La aceptabilidad del riesgo según las ciencias sociales* (trad. V. Abelardo Martínez). Barcelona: Paidós, 1996.
- DOUGLAS, Mary; WILDAVSKY, Aaron. *Risk and Culture*. Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1983.
- FAIRCLOUGH, Norman; WODAK, Ruth. «Análisis crítico del discurso» (trad. E. Marengo). A: VAN DIJK, Teun (comp.). *El discurso como interacción social*. Barcelona: Gedisa, 2000, p. 367 i seg.
- FREUDENBURG, William R. «Heuristics, Biases, and the Not-So-General Publics: Expertise and Error in the Assessment of Risks». A: KRIMSKY, Sheldon; GOLDING, Dominic (ed.). *Social Theories of Risk*. Westport: Praeger, 1992, p. 229 i seg.
- GEERTZ, Clifford. *Conocimiento local* (trad. A. López Bargados). Barcelona: Paidós, 1994.
- GEERTZ, Clifford. *La interpretación de las culturas* (trad. A. L. Bixio). Barcelona: Gedisa, 1996.
- GENETTE, Gerard. *Palimpsestos* (trad. C. Fernández Prieto). Madrid: Taurus, 1989.
- GIERE, Ronald N. «Knowledge, Values, and Technological Decisions: A Decision Theoretic Approach». A: MAYO, Deborah G.; HOLLANDER, Rachel D. (ed.). *Acceptable evidence*. Oxford: Oxford University Press, 1991, p. 183 i seg.
- GONZÁLEZ DE ÁVILA, Manuel. *Semiótica crítica y crítica de la cultura*. Barcelona: Anthropos, 2002.
- GONZÁLEZ R. ARNAIZ, Graciano (comp.). *El discurso intercultural*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2002.

- GRACIA MARTÍN, Luis. *Prolegómenos para la lucha por la modernización y expansión del Derecho penal y para la crítica del discurso de resistencia*. València: Tirant lo Blanch, 2003.
- GRAESSER, Arthur C.; GERNSBACHER, Morton A.; GOLDMAN, Susan R. «Cognición» (trad. J.A. Álvarez). A: VAN DIJK, Teun (comp.). *El discurso como estructura y proceso*. Barcelona: Gedisa, 2000, p. 417 i seg.
- GRAY, Ann. *Research practice for cultural studies*. Londres: Sage, 2003.
- GROUPE. *Retórica general* (trad. J. Victorio). Barcelona: Paidós, 1987.
- GROUPE. «Sentido retórico y sentido cognitivo». *Anthropos*, 196, 2002, p. 144 i seg.
- HERNÁNDEZ SACRISTÁN, Carlos. *Culturas y acción comunicativa*. Barcelona: Octaedro, 1999.
- JASANOFF, Sheila. «Acceptable Evidence in a Pluralistic Society». A: MAYO, Deborah G.; HOLLANDER, Rachel D. (ed.). *Acceptable evidence*. Oxford: Oxford University Press, 1991, p. 29 i seg.
- JÜNGERMANN, Helmut; SLOVIC, Paul. «Die Psychologie der Kognition und Evaluation von Risiko». A: BECHMANN, Gotthard (ed.). *Risiko und Gesellschaft*. Opladen: Westdeutscher, 1997, 2a ed.
- KAPLAN, Stanley; GARRICK, B. John. «Die quantitative Bestimmung von Risiko». A: BECHMANN, Gotthard (ed.). *Risiko und Gesellschaft*. Opladen: Westdeutscher, 1997, 2a. ed.
- KASPERSON, Roger E.; KASPERSON, Jeanne X. «Hidden Hazards». A: MAYO, Deborah G.; HOLLANDER, Rachel D. (ed.). *Acceptable evidence*. Oxford: Oxford University Press, 1991, p. 9 i seg.
- KASPERSON, Roger E. «The Social Amplification of Risk: Progress in Developing an Integrative Framework». A: KRIMSKY, Sheldon; GOLDING, Dominic (ed.). *Social Theories of Risk*. Westport: Praeger, p. 153 i seg.
- KINDHÄUSER, URS. «Sicherheitsstrafrecht. Gefahren des Strafrechts in der Risikogesellschaft». *Universitas*, 1992, p. 227 i seg.
- KUHN, Thomas S. *La estructura de las revoluciones científicas* (trad. A. Contin). Madrid: Fondo de Cultura Económica, 2000.
- LANDOWSKI, Eric. «La mirada implicada» (trad. M. González de Ávila). *Anthropos*, 186, 1999, p. 37 i seg.
- LARRAIN, Jorge. «Ideología». A: BOTTOMORE, Tom (dir.). *Diccionario del pensamiento marxista* (trad. V. Basterrica; J.G. Pérez Martín; V. Romano; M. Sansigre; H. Silva). Madrid: Tecnos, 1984, p. 380 i seg.
- LEISS, William; CHOCIOLO, Christina. *Risk and Responsibility*. Montreal: McGill-Queen's University Press, 1994.
- LÉVI-STRAUSS, Claude. *El pensamiento salvaje* (trad. F. González Arámburo). Mèxic: Fondo de Cultura Económica, 1964.
- LÉVI-STRAUSS, Claude. *Antropología estructural* (trad. E. Verón). Barcelona: Paidós, 1987.
- LÓPEZ CEREZO, José A.; LUJÁN, José Luis. *Ciencia y política del riesgo*. Madrid: Alianza Editorial, 2000.
- LORITE MENA, José. «Estructura y mecanismos de la cultura». A: SOBREVILLA, David (ed.). *Filosofía de la cultura*. Madrid: Trotta, 1998.

- LUCE, R. Duncan; RAIFFA, Howard. *Games and Decisions*. Nova York: Wiley, 1957.
- LUHMANN, Niklas. *Soziologie des Risikos*. Berlín; Nova York: Walter de Gruyter, 1991.
- MADDALA, G.S.; MILLER, Ellen. *Microeconomía* (trad. J. Coro Pando). Mèxic: McGraw-Hill, 1991.
- MARTÍNEZ-BUJÁN PÉREZ, Carlos. «Algunas reflexiones sobre la moderna teoría del *big crunch* en la selección de bienes jurídico-penales (especial referencia al ámbito económico)». A: DÍEZ RIPOLLÉS, J.L.; ROMEO CASABONA, C. M.; GRACIA MARTÍN, L.; HIGUERA GUIMERA, J. F. (ed.). *La ciencia del Derecho penal ante el nuevo siglo*. Madrid: Tecnos, 2002, p. 395 i seg.
- MENDOZA BUERGO, Blanca. *El Derecho penal en la sociedad del riesgo*. Madrid: Civitas, 2001.
- MUELLER, Dennis C. *Elección pública* (trad. J.C. Zapatero). Madrid: Alianza Editorial, 1984.
- MUÑOZ, Blanca. «Ideología y dominación simbólica en el modelo cultural post-industrial: para un proyecto teórico y temático de semiología crítica». *Anthropos*, 186, 1999, p. 57 i seg.
- PALMER, Gary B. *Lingüística cultural* (trad. E. Bernárdez). Madrid: Alianza Editorial, 2000.
- PALMLUND, Ingar. «Social Drama and Risk Evaluation». A: KRIMSKY, Sheldon; GOLDING, Dominic (ed.). *Social Theories of Risk*. Westport: Praeger, 1992, p. 197 i seg.
- PAREDES CASTAÑÓN, José Manuel. «La relación de causalidad entre la adulteración del producto y los resultados lesivos: aspectos sustantivos y procesales». A: PAREDES CASTAÑÓN, José Manuel; RODRÍGUEZ MONTAÑÉS, Teresa. *El caso de la colza: responsabilidad penal por productos adulterados o defectuosos*. València: Tirant lo Blanch, 1995, p. 49 i seg.
- PAREDES CASTAÑÓN, José Manuel. «Ambigüedades e insuficiencias del concepto de *derecho penal del riesgo*». *Revista de Derecho Penal y Criminología* (2203a), 11, p. 383 i seg.
- PAREDES CASTAÑÓN, José Manuel. «Riesgo y política criminal: la selección de bienes jurídico-penalmente protegibles a través del concepto de riesgo sistémico». A: DA AGRA, Cândido; DOMÍNGUEZ, José Luis; GARCÍA AMADO, Juan Antonio; HEBBERECHT, Patrick; RECASENS I BRUNET, Amadeu (ed.). *La seguridad en la sociedad del riesgo. Un debate abierto*. Barcelona: Atelier, 2003b (en premsa).
- PARMENTIER, Richard J. *Signs in Society*. Bloomington; Indianapolis: Indiana University Press, 1994.
- RAYNER, Steve. «Cultural Theory and Risk Analysis». A: KRIMSKY, Sheldon; GOLDING, Dominic (ed.). *Social Theories of Risk*. Westport: Praeger, 1992.
- RENN, Ortwin. «The Social Arena Concept of Risk Debates». A: KRIMSKY, Sheldon; GOLDING, Dominic (ed.). *Social Theories of Risk*. Westport: Praeger, 1992, p. 179 i seg.
- RESNIK, Michael D. *Elecciones* (trad. S. Villarrea; B. Rodríguez). Barcelona: Gedisa, 1998.
- RODRIGO ALSINA, Miguel. *Comunicación intercultural*. Barcelona: Anthropos, 1999.

- RORTY, Richard. *Contingencia, ironía y solidaridad* (trad. A. E. Sinnot). Barcelona: Paidós, 1991.
- SEARLE, John R. *La construcción de la realidad social* (trad. A. Doménech). Barcelona: Paidós, 1997.
- SHRADER-FRECHETTE, K. S. *Energía nuclear y bienestar público* (trad. E. Pérez Seldeño; J. L. Rey-Barreau). Madrid: Alianza Editorial, 1983.
- SHRADER-FRECHETTE, K. S. *Risk Analysis and Scientific Method*. Dordrecht: Reidel, 1985.
- SHRADER-FRECHETTE, K. S. *Risk and Rationality*. Berkeley: University of California Press, 1991.
- SLOVIC, Paul. «Beyond Numbers: A Broader Perspective on Risk Perception and Risk Communication». A: MAYO, Deborah G.; HOLLANDER, Rachel D. (ed.). *Acceptable evidence*. Oxford: Oxford University Press, 1991, p. 48 i seg.
- SLOVIC, Paul. «Perception of Risk: Reflections on the Psychometric Paradigm». A: KRIMSKY, Sheldon; GOLDING, Dominic (ed.). *Social Theories of Risk*. Westport: Praeger, 1992, p. 117 i seg.
- SLOVIC, Paul. «Risk Perception and Truth». A: MOLAK, Vlasta (ed.). *Fundamentals of Risk Analysis and Risk Management*. Boca Ratón: Lewis, 1997, p. 233 i seg.
- VAN DIJK, Teun. *Ideología* (trad. L. Berrone de Blanco). Barcelona: Gedisa, 1999.
- VAN DIJK, Teun. «El discurso como interacción en la sociedad» (trad. J.A. Álvarez). A: VAN DIJK, Teun (comp.). *El discurso como interacción social*. Barcelona: Gedisa, 2000, p. 19 i seg.
- VAN DIJK, Teun; TING-TOOMEY, Stella; SMIGHERMAN, Geneva; TROUTMAN, Denise. «Discurso, filiación étnica, cultura y racismo» (trad. G. Vitale). A: VAN DIJK, Teun (comp.). *El discurso como interacción social*. Barcelona: Gedisa, 2000, p. 213 i seg.
- VON WINTERFELDT, Detlof. «Expert Knowledge and Public Values in Risk Management: The Role of Decision Analysis». A: KRIMSKY, Sheldon; GOLDING, Dominic (ed.). *Social Theories of Risk*. Westport: Praeger, 1992, p. 321 i seg.
- WEST, Candace; LAZAR, Michelle M.; KRAMARAE, Cheri: «El género en el discurso» (trad. O. Castillo). A: VAN DIJK, Teun (comp.). *El discurso como interacción social*. Barcelona: Gedisa, p. 179 i seg.
- WILLIAMS, Raymond. *Palabras clave* (trad. H. Pons). Buenos Aires: Nueva Visión, 2000.
- WILSON, Richard; SHLYAKHTER, Alexander. «Uncertainty and Variability of Risk Analysis». A: MOLAK, Vlasta (ed.). *Fundamentals of Risk Analysis and Risk Management*. Boca Ratón: Lewis, 1997, p. 33 i seg.